

OBIECTE DE CULT DIN COLECȚIA DR. NICOLAE MINOVICI: POMELNICELE MOLDOVENEȘTI PE LEMN

*drd. Mădălina-Ioana Manolache*¹

Abstract: This paper proposes a discussion about three diptychs from the collection of religious art of Dr. N. Minovici, the founder of a private museum focusing on traditional art in the early twentieth century cultural atmosphere, on Romanian grounds. Following the restoration of the three diptychs, pieces of religious worship and minor creations of anonymous local craftsmen, which serve in the ritual of commemorating the living and the dead, I conducted a thorough research on the pieces in order to gain understanding of their original function and meaning that they acquired as museum objects.

Key words: diptychs, religious art, ethnographic collection, traditional art, artefacts, memory.

Colecția doctorului Nicolae Minovici reprezintă un reper pentru colecționismul privat de început de secol XX, marcat de preferințe pentru creații tradiționale și produse ale centrelor moderne care urmăreau încadrarea într-un stil tradițional românesc (cu o oarecare atenție către minoritățile entice). Despre întocmirea colecției aflăm câteva detalii dintr-un articol semnat de inginerul Dumitru Furnică, nepotul medicului legist, director al Muzeului Minovici în perioada conducerii populare, și făuritor al Muzeului de Artă Veche Apuseană, situat în vecinătatea vilei Minovici. Medicul a realizat numeroase călătorii pe teritoriul țării pentru a colecționa piese cât mai variate din punct de vedere al tehnicii și materialelor, dar și din perspectiva folosinței și ornamenticii lor: astfel, a început căutările în Oltenia și Muntenia, urmând Moldova, Transilvania și Banatul, condiționat mai ales de interesele profesionale care îl aduceau în zonele respective (Minovici, 1966, pp. 442-443). Colecția muzeului a fost îmbogățită ulterior de Dumitru Furnică cu piese mai vechi de ceramică ardelenescă sau icoane pe sticlă, dar și alte piese (Minovici, 1966, p. 443), trădând interesele sale în ceea ce privește muzeul conceput de el însuși, orientat spre arta medievală, având așadar o înțelegere aparte față de arta veche.

Să ne apropiem de un caz concret. De la biografia fraților Minovici, N. Ioanid și B. Angelescu, cunoaștem că în perioada în care Mina Minovici a fost medic maior de rezervă în războiul din Bulgaria (1913), Nicolae l-a însoțit pe fratele său mai mare, ocupând funcția de medic căpitan de rezervă, punând la dispoziție utilajele și personalul Salvării (Ioanid, Angelescu, 1970, p. 36, pp. 122-123), ale cărei baze le pusese el însuși. Mai târziu, în timpul Primului Război Mondial, Nicolae aducea din nou în ajutor serviciul Salvării în Moldova, unde erau retrase trupele armatei (Ioanid, Angelescu, 1970, p. 123). În timpul războiului, avansat la gradul de medic maior în rezervă, Nicolae Minovici s-a ocupat de organizarea

1. **Drd. Mădălina Manolache** a absolvit studii de licență și masterale la Facultatea de Istoria și Teoria Artei din cadrul Universității Naționale de Arte din București, unde este în prezent doctorand; manolachemadalina@gmail.com.

transportului răniților, fiind de altfel numit director general al centrelor de invalizi de la Mănăstirile Neamț, Secu și Văratec, dar și șeful Spitalului 423 de exantematici (Ioanid, Angelescu, 1970, p. 123). Biografiile nu ezită să amintească, de asemenea, că Nicolae a organizat, cu ajutorul artiștilor refugiați, acele minunate serbări artistice în care s-a încheșat și mai mult frăția de arme dintre soldații români, francezi și ruși (Ioanid, Angelescu, 1970, p. 123). Artiștii au fost mobilizați pe front pentru a capta evenimentele la care luau parte, punându-și propria viață în pericol – un anume Gheorghe Ionescu Doru a fost și el mobilizat (Ionescu, 2018), fiind poate vorba chiar de pictorul cel mai bine reprezentat în colecția lui Minovici. Nu putem ignora magnetismul produs de prezența artiștilor pe front asupra medicului, și nici abilitatea sa de organizare a unor serbări în vremuri sumbre, ca o dovadă a înțelegerii importanței manifestărilor artistice de orice fel.

Pomelnicele care fac obiectul de studiu al acestei lucrări au fost incluse în colecție probabil în perioada în care Minovici ocupa funcția de director al Centrului de reeducare al invalizilor de război în zona Neamț, Văratec-Secu. Obiectele de cult nu au fost identificate, totuși, în fotografiile din arhiva muzeului, datând din anii 1930 (o parte din fotografii au fost publicate în A. Majuru, 2018), necunoscându-se data exactă a introducerii acestora în colecție. Judecând după numele inscripționate în listele celor trei obiecte de cult religios, despre care vom discuta mai jos, intuim că ele provin de la una dintre mănăstiri moldovenești din zona Neamț, Văratec-Secu.

Produse unice, pomelnicele din lemn sau pălmarile pot fi privite atât ca documente istorice, cât și ca opere de artă tradițională. Datând din secolul XIX, pălmarile din colecția Minovici sunt inscripționate cu caractere chirilice, folosite înainte de adoptarea alfabetului latin în a doua jumătate a aceluiași secol. Obiectele de cult fac parte din tipul de pălmar nominal, ce desemnează familii întregi, fiind pomeniți cei vii și cei adormiți (Muzeul Mitropolitan Iași). De obicei, acestea se realizau în urma unei căsătorii, când bărbatul trebuia să aibă în grijă pomenirea întregii familii (Muzeul Mitropolitan Iași). În general, pomelnicele pot lua mai multe forme: se pot prezenta ca manuscrise legate și scrise cu cerneală, în cuprinsul cărora să fie prezentați, pe capitole, domni ai țării, boieri și călugări; se mai întâlnesc pomelnice scrise direct pe ziduri sau sub formă de dipticuri sau tripticuri (Pemptousia, 2013). Din punct de vedere al conținutului, pomelnicele pot fi ctitoricești sau de familie (Pemptousia, 2013), acestea fiind citite de către preoți în timpul liturghiei sau al altor slujbe religioase, un pomelnic existând în fiecare familie, agățat pe perete, în casă, lângă icoane, iar mai târziu în biserică (Diaconu, 2015).

Scribii sau autorii pomelnicelor noastre sunt anonimi, însă putem stabili identitatea comanditarilor pe baza textului. S-au identificat așadar *Pomelnicul lui Vasili Lazăr* sau *Pomelnicul: D: Dinescu. Dlui Căpitan Ioan* (unde prin termenul „căpitan” sugerăm a se înțelege conducătorul bisericii), și un altul care menționează pe *Zoița doamna și fiii săi*. Dacă pălmarile lui Vasili Lazăr și Dinescu conțin în textul sumar numele membrilor neamului, fiind așadar pălmar nominal, cel care se remarcă aparține doamnei Zoița. Pălmarul pomenește nu doar pe voievodul Ștefan cel Mare, cât și pe mitropoliți ai Moldovei și diferite ranguri de călugări și călugărițe. În coloana celor vii, întâlnim așadar pe Mitropolitul Veniamin Costache, pe când la adormiți apar Iacov Puteanul și Leon Gheucă ai Moldovei. Acest pomelnic, completat pe ambele fețe, prezintă de asemenea o zonă în care o parte din

numele din coloana celor vii au fost îndepărtate prin zgâriere și trecute, cu o grafie diferită, pe spate, în coloana celor morți. Această practică este una obișnuită, după cum argumentează muzeograful Roxana Diaconu: *În mod curent, după anumite perioade de timp, pe pomelnice se făceau modificări, mutând nume dintr-un registru într-altul, completând spațiile libere în registrul destinat răposașilor și suprascriind numele celor nou-născuți* (Diaconu, 2015). Dintre cele trei piese de cult, cea din 1818 se dovedește mai elegant realizată, semn al importanței celor menționați, dar și al stării materiale a comanditarei. Redactarea pomelnicelor a fost realizată în câte două coloane, remarcându-se de altfel economia cromatică, restrânsă la roșu și bleumarin pentru text, pe un fond într-o nuanță de alb, cât și cea a decorăției. În zona superioară a două dintre palmare se află câte un simbol: o cruce desenată naiv, înconjurată de stele, respectiv o flăcă. Alte simboluri religioase care pot apărea pe pomelnice pot fi crucea, ochiul sau triunghiul (Diaconu, 2015). Forma pieselor de cult este de asemenea specială, fie rectangulară, fie cu inserția formei unei cupole în partea de sus. Fiecare palmar prezintă, de altfel, un mâner, pentru a fi ținut în mână, și câte un orificiu pentru prindere pe perete. Deși realizate după reguli simple, pomelnicele sunt obiecte unice în natura lor.

Pomelnicul lui Vasili Lazăr, sec. XIX

Nu cunoaștem data exactă la care a fost realizat acest pomelnic, însă putem estima că datează din secolul XIX, precum celelalte două piese. Alfabetul folosit pentru redactarea textului este alfabetul chirilic nou, intrat în uz după 1830. Decorul grafic, minimal, este format prin incizii în lemn realizate cu dălțița pe suprafața pomelnicului, sub forma a două linii paralele la margini, pe lungime și prin incizii rotunde pe lățime. Marginile laturilor scurte sunt și ele traforate. Gama de culori, restrânsă la nuanțe de roșu și albastru pe fond alb, e rezervată atât caracterelor chirilice, cât și decorului liniar. Coloana din stânga conține numele celor vii, pe când în dreapta au fost listați cei decedați. Ultimul nume din coloana celor decedați, Lisabeta, a fost adăugat ulterior, conform grafiei și poziționării diferite de restul textului. Piesa are formă rectangulară și prezintă mâner.

Transcrierea în alfabetul curent:

<Vasili Lazăr

Vii. Vasili, Safta, Gravil, Mariea, Ion, Katrina, Iliana, Nicu, Andrii, Maranda și tot neamu lor

Morții, Nikifor, Ioana, Ion, Paraschiva, Casandra, Catrina, Paraschiva, Magiola(?), Georgi, Costachi, Georgi, Margioala(?), Gavril, Iliana, Mariea, Katerina, Georgi, Costachi, Aglaiea, Vasili, Lisabeta, și tot neamu lor.>

Pomelnicul doamnei Zoița și al fiilor săi, 1818

Pomelnicul doamnei Zoița și al fiilor săi datează din anul 1818 și conține o scurtă listă a numelor celor vii. În schimb, coloana celor trecuți în neființă este una vastă, întinzându-se și pe spatele pomelnicului, în alte două coloane scurte. Numele și ierarhiile (diverse ranguri de călugări, mitropoliți) dovedesc că avem de-a face cu un pomelnic al unei mănăstiri vechi din Moldova. Decorul este unul elegant: suprafața pe care au fost scrise numele celor pomeniți are forma rectangulară, pe când zona superioară ia forma unei cupole. Mânerul e format din volume ovale de mărimi diferite. Cromatica este restrânsă la nuanțe de roșu, negru și maroniu pentru

Pomelnicul lui Vasili Lazăr, sec. XIX

scris și desen. Pomelnicul prezintă un orificiu de agățare semisferic. Interesant este simbolul situat deasupra listelor: o lumânare stilizată cu o flamă bogată. Pălmarul îi pomenește nu doar pe voievodul Ștefan cel Mare, ci și pe mitropoliți ai Moldovei și diferite ranguri de călugări și călugărițe. În lista restrânsă a celor vii întâlnim numele Mitropolitului Moldovei, Veniamin Costache, pe când la adormiți apar numele predecesorilor săi, Iacov Puteanul și Leon Gheucă, care s-au stins amândoi în a doua jumătate a secolului XVIII. Despre Mitropolitul Veniamin Costache știm că *a părăsit școala cu gândul de a se retrage la mănăstirea Neamț, atras de faima starețului Paisie* abandonând așadar școala grecească de la mănăstirea Trei Ierarhi (Păcurariu, 1981, pp. 7-8). Traseul său a fost unul ascendent și rapid: s-a călugărit la vârsta de 15 ani, fiind *tuns* în monarhie de episcopul Iacob Stamati, ce urma să devină mitropolit al Moldovei, Veniamin luându-i atunci locul la episcopia Hușilor (Păcurariu, 1981, p. 8). Ulterior, în 1803, Veniamin Costache era numit Mitropolit al Moldovei și Sucevei, poziție ocupată cu două întreruperi, dintre care prima (1808-1812) a fost petrecută la mănăstirea Neamț; motivul întreruperii consta în neînțelegerile cu autoritățile rusești în perioada războiului ruso-turc (1806-1812) pe când ocupa funcția de caimacam (Păcurariu, 1981, p. 9). La Neamț a pus bazele unei tipografii și a început să traducă texte de specialitate, mitropolitul deosebindu-se prin activitatea culturală bogată, care a constat de altfel în crearea unor școli cu predarea în limba română de către profesori români (Păcurariu, 1981, pp. 10-15).

În bogata listă a celor trecuți în neființă, întâlnim numele starețului Paisie, care desemnează probabil pe Paisie Velicovschi, care și-a petrecut ultima parte a vieții la Mănăstirea Neamț, unde a tradus textele Sfinților Părinți și a organizat obștea după legile de la Muntele Athos (Ioanichie, 1990, p. 304). Starețul Paisie s-a stins la 1794, Veniamin Costache, cel care fusese marcat, după cum am văzut, de activitatea acestuia, a fost prezent la alegerea urmașului său, ieroschimonahul Sofronie, pe care l-a instalat ca Stareț al mănăstirilor Neamț-Secu (Păcurariu, 1981, p. 9). Prezența numelui starețului ne întărește și mai mult convingerea că pomelnicul datând din anul 1818 provine de la mănăstirea Neamț. Listarea numelor s-a realizat în funcție de ierarhie, de aceea, se mai menționează în continuare numele mai multor ieroschimonahi și ieromohani, adică pustinici sau călugări cu funcție de preoți, sau simpli monahi și pustinici. În *Dicționarul de teologie ortodoxă*, prof. dr. Ion Bria descrie monahismul ca pe o viață *consacrată unei experiențe personale a Duhului Sfânt, prin ascultare, sărăcie de bună voie și feciorie* (Bria, 1994, p. 266). Există trei tipuri de monahie, ce corespund unor tipuri de *comunități de rugăciuni*, și anume chinovia sau *viețuirea în comunitate largă*, chinovia mică sau *conviețuirea între doi sau trei călugări sau călugărițe, conviețuirea bazată pe rudenția lor spirituală*, respectiv sihăstria, caracterizată de retragerea de lume (Bria, 1994, p. 267). Așadar, activitatea monahilor din mănăstiri se înscrie unui tip de viață într-o comunitate largă sau mai restrânsă, ori aceștia se pot despărți de lume, alegând calea sihăstriei.

Acest pomelnic, completat pe ambele fețe, prezintă și o zonă în care o parte din numele din coloana celor vii au fost îndepărtate prin zgâriere și trecute, cu o grafie diferită, pe spate, în coloana celor decedați (e vorba de Elisabeta schimonahia și Mariea Zoița Costache).

Transcrierea în alfabetul curent :

<Vii Zoița doamna și fiii săi. Veniamin Mitropolit,.....> urmează zona îndepătată prin zgâriere, și mai departe: < Ioann și tot neamul lor.

Morții. Ștefan Voievod, Maria doamna și fiii lor. Iacov și Leon Mitropoliții, Paisie părintele nostru ieroschimonahul și starețul, Silvestru ieroschimonahul, Callinius ieromonahul, Inian ierodiaconul, Iustina schimonahi Elisabeta și Eugenia monahiile, Constantin, Vasilie, Constantin, Grigorie și Mariea, Matei(?), Ilinca, Ioan, ..ergie, Anastasia monahi..on>

Urmează pe spate: < Morți

Constantin, Ecaterina, Elena, Vasilie, Teodosiea, Georgie, Constantin și tot neamul lor.

Elisabeta schimonahia și Mariea Zoița Costache.> (adăugat ulterior, altă grafie)

<Morți

Ioann ieroschimonahul, Vasilie, Elisabeta monahi. > (grafie originală)

Pomelnicul D. Dinescu, 1888

Pomelnicul lui D. Dinescu are o formă rectangulară cu o semicupolă în zona superioară, însă un aspect mai puțin elegant, modest. Este datat 15 aprilie 1888 și conține două liste scurte: cei <Vii, Ioan, Ioana și tot neamul lor, pe Ioan, Elena și tot neamul lor>. <Adormiții>, așa cum sunt numiți de această dată în coloana din dreapta sunt și ei puțini la număr: <Constantin, Marina și tot neamul lor. Teodor, Ioan și tot neamul lor>. Jos, cu roșu este scris <Pomelnicul: D: Dinescu Dlui Căpitan Ioan.

1888 avr 15>. Prin căpitan se înțelege conducătorul bisericii, purtător al numelui de Ioan; biserica rămâne totuși, neidentificată. Redactarea textului a fost realizată în câte două coloane, cu caractere chirilice, remarcându-se de altfel economia cromatică (restrânsă la roșu și bleumarin pentru text, pe un fond într-o nuanță de alb), cât și cea a decorației. Decorul grafic este stângaci realizat, printr-o cruce însoțită de stele, fiind situat în centru, în zona superioară a piesei de cult.

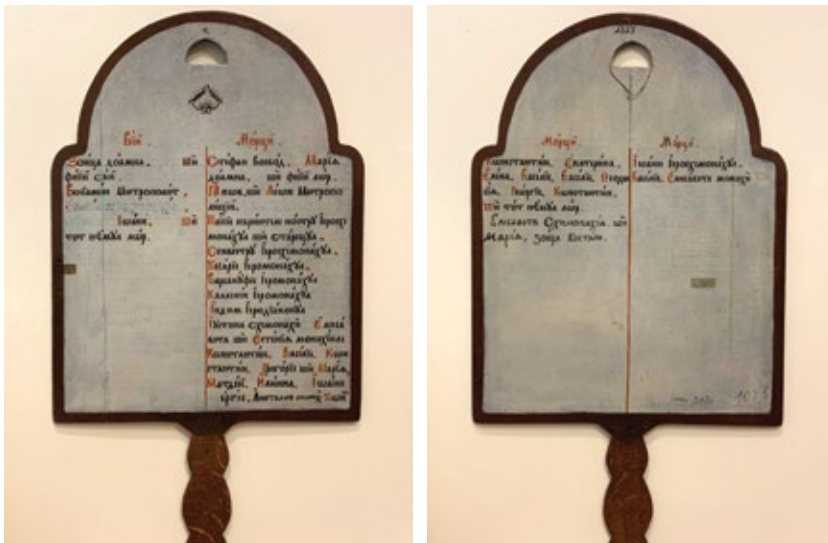
Câteva cuvinte despre pomelnice în muzee din țară, o privire incompletă

Expunerea acestui tip de piese de cult pare a fi una destul de rară, după cum semnalează muzeograful Eva Giosianu de la Muzeul Etnografic al Moldovei: pomelnicele *figurează în marile colecții muzeale, însă muzeele mari din România au foarte puține exemplare. Doar muzeul Mănăstirii Agapia deține o colecție mai mare numeric, dar mai puțin valoroasă decât cea de la Pipirig. În sensul că cele de la Agapia prezintă suprascrieri, pe când cele de la Pipirig sunt cele originale* (Bălinișteanu, 2012). În Muzeul Parohial din Pipirig, Neamț este expusă, printre alte obiecte de cult religios ale parohiei Neamț, *colecția cea mai importantă de pălmare din țară conform muzeografului* (Bălinișteanu, 2012). Muzeul se află în incinta Bisericii de lemn *Sf. Nicolae* și a fost deschis în 2007, pe când biserica datează din 1807, iar pălmarele prezintă *scrise numele familiilor ctitorilor și binefăcătorilor bisericii sau ale celor care voiau să fie pomeniți la slujbele religioase* (Bălinișteanu, 2012). Pomelnicele, descoperite într-un pod, au mai fost expuse după restaurare într-o expoziție temporară, „Pomelnice ctitorești” la Biblioteca Centrală Universitară din Iași în anul 2013; privind fotografiile pomelnicele din cadrul acestei expoziții, remarcăm asemănarea stilistică cu piesele din colecția Minovici. Alte muzee cu colecții de pomelnice sunt: Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț; Muzeul Mitropolitan, în Sala Ctitorilor, unde sunt expuse colecțiile de antimise și pomelnice ctitorești; pălmare mai pot fi găsite la Complexul Național Muzeal „Moldova” din Iași; dar și muzee din București, precum Muzeul Colecțiilor de Artă (MNAR) sau Muzeul Național al Țăranului Român. În acest context, prin aducerea la lumină a celor trei pălmare din patrimoniul Muzeului de Artă Populară *Dr. Nicolae Minovici* sperăm la o îmbogățire a cunoștințelor despre existența acestor piese de cult unice. Nu numai că piesele nu au fost date uitării prin actul de colecționare al medicului legist, ci, prin restaurarea lor și expunerea publică, ele îmbogățesc cunoștințele vizitatorilor și ale specialiștilor din varii ramificații ale istoriei.

În lucrarea *Actul de imagine*, filosoful Horst Bredekamp vorbește despre felul în care diverse tipuri de artefacte acționează asupra privitorului prin diferite acte, susținând că, deși imaginile nu sunt vii, ele au o viață intrinsecă și pot avea un impact emoțional asupra privitorului (Bredekamp, 2018, p. 8). Teoretizând conceptul de „act de imagine” pe urmele actului de vorbire, Bredekamp enunță că imaginile au mereu un efect asupra privitorului, precum cuvintele în timpul vorbirii (Bredekamp, 2018, p. 55); cuvintele sunt astfel înlocuite cu imaginile care transmit anumite informații privitorului. Unele artefacte pot să acționeze prin intermediul inscripțiilor găsite la nivelul acestora, precum statuia funerară cu inscripția: *În veci mă voi numi piatra funerară a korei Phrasikleia* (Bredekamp, 2018, p. 10). Citind aceste cuvinte, cel care le rostește acționează ca participant al actului de imagine, punând în funcțiune un mecanism aparte al artefactului; astfel, vocea

Pomelnic moldovenesc, sec. XIX

Pomelnic moldovenesc, sec. XIX (față/verso)

operei se confundă cu cea a celui care rostește cuvintele inscripționate. Pietrele funerare adoptau adesea vocea defunctului, însă în acest caz vocea monumentului e însuflețită de cel care îl privește (Bredenkamp, 2018, p. 10). În același fel putem să considerăm că pomelnicele, deși private azi de funcția lor originală, prin expunerea lor într-o colecție muzeală, își continuă existența și funcția atunci când sunt citite. Dacă istoricul și filosoful Krzysztof Pomian spunea că piesele de muzeu, *semioforele*, își pierd funcția și câștigă înțeles atunci când sunt preluate din mediul lor (Pomian, 1990, p. 30), pomelnicele noastre rămân, totuși – deși nu folosite într-un ritual de pomenire într-un spațiu sacru – active atunci când numele celor trecuți azi în neființă sunt citite de vizitatori. Astfel, prin gestul său învăluit încă în mister, colecționarul N. Minovici a salvat pomelnicele din calea uitării și a distrugerii, păstrând, odată cu ele, și memoria celor adormiți.

BIBLIOGRAFIE:

- Angelescu, B., Ioanid, N., *Frații Minovici*, Editura Științifică, 1970.
- Bredenkamp, Horst, *Actul de imagine*, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2018.
- Bria, Ion, *Dicționar de teologie ortodoxă*, ediția a 2-a, Editura Institutului Biblic și de Misiune al BOR, 1994.
- Ioanichie, Bălan, „Cuviosul paisie cel mare, mare stareț al Mănăstirii Neamț (1722-1794)”, în *Paternic românesc*, Editura Arhiepiscopiei Tomisului și Dunării de Jos, Galați, 1990, pp. 304-327.
- Majuru, Adrian, *Minovici, O sută de ani de pionierat 1850-1950*, Editura Muzeului Municipiului București, 2018.
- Minovici, Dumitru, „Muzeul Dr. N. Minovici”, în Petrescu, Paul, Popescu, Mircea, *Muzeele capitalei, Arte plastice și etnografie*, Editura științifică, București, 1966.
- Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Vol. 3, Editura Institutului Biblic și de Misiune al BOR, București, 1981.
- Pomian, Krzysztof, *Collectors and Curiosities, Paris and Venice 1500-1800*, Polity Press, Cambridge, 1990.
- Dr. Adrian-Silvan Ionescu, conferința „Artiști și soldați în Marele Război – plasticienii atașați Marelui Cartier General și realizările lor, 1917-1918”.

Surse web

- „Expoziția Pomelnice ctitoresti”, site-ul Pemptousia, accesat la 23.01.2020, <https://www.pemptousia.ro/photo/expozitia-pomelnice-ctitoresti/>.
- Bălinișteanu, Otilia, „Prețioasele palmare din muzeul de la Pipirig” în *Ziarul Lumina*, 13.12.2012, accesat la 23.01.2020, <https://ziarulumina.ro/reportaj/pretioasele-palmare-din-muzeul-de-la-pipirig-77989.html>
- Diaconu, Roxana, „Pomelnicul – locul unde viața întâlnește moartea”, în *Ziarul Târgu-Neamț*, 30 mai 2015, accesat la 23.01.2020, <https://www.ziartarguneamt.ro/pomelnicul-locul-unde-viata-intalneste-moartea>
- Site-ul web al Muzeului Mitropolitan Iași, accesat la 23.01.2020, <https://ansamblulmitropolitaniasi.ro/sali/sala-ctitorilor>